

kompromisszum lehetőségét elutasítva kiutat nem látott, a haladás egyenes vonalú felfogásában való hite megrendült, visszájára fordult. Ez a kiúttalanság determinálta a Tragédia pesszimizista koncepcióját, s ennek megfelelően Madách műve írásakor olyan elméleteket karolt fel, melyek a haladást illetően kételkedést és pesszimizmusát alátámasztották. Az olyan elméleteknek a félhasználsa, melyek végül is az embert mint a természettel szemben elbukót fogják fel, azt is lehetővé tette a költő számára, hogy a társadalmi haladás terén vívott harc végső problémáját — eredményességét, hasznos vagy hasztalan voltát — megkerülje, nyitva hagyja, s csak a természettel szembeni harcot ítélje a XIV. színben elbukónak, hasztalannak.

De Madách, ha a maga és nemzete harcát kilátástalannak ítélte is meg, nem tudott lemondani a haladásról és az érte való küzdelemről. Noha a küzdelem célját egyelőre csak etikai síkon, magában a küzdés eszméjében találta is meg.

Bernáth Attila

A Tragédia-fordítás úttörője

Dux Adolf

A lexikonok számon tartják munkássága főágait: publicista, esztéta, színházkritikus és műfordító.

De arról a Tragédia-monográfiák legtöbbször, de még a legújabb Irodalmi Lexikon is megfeledkezik, hogy ő volt *Az ember tragédiája első fordítója.*

Úttörője tehát a madáchi főmű világsikerének.

Dux Adolf Pozsonyban született 1822. október 25-én. Bölceletet tanult és jogot. 1847-től a Pressburger Zeitung munkatársa. Ugyanabban az évben, saját fordításában, ő ad ki — elsőként idegen nyelven — Petőfi-vers válogatást Bécsben: „Ausgewählte Dichtungen von Petőfi, 1847.”

Bécsben doktorált, és az Österreichische Zeitung szerkesztőségében dolgozott. Versekert írt s fordított magyarból a lap számára. Nehezen tűri a reakciós bécsi atmoszférát, és visszatér Pozsonyba. Tanárkodik és szorgalmasan ír a Pressburger Zeitungba.

1858-ban Budapestre költözik, s élete végéig a Pester Lloyd munkatársa. Főként kritikai és esztétikai cikkeket ír.

Németre fordítja a *Bánk bánt*, Arany, Eötvös, Jókai, Gyulai műveiből fordít és történeti munkákat is.

A *bohózat elmélete* című tanulmányával pályadíjat nyert, s az meg is jelent a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban. Tagja lett a Kisfaludy Társaságnak.

Dux-Dóczy Lajossal, a későbbi Tragédia-fordítóval *csak* névrokonságban van.

1881. november 20-án halt meg Budapesten.

Nagy Iván, a neves genealógus, mikor értesült, hogy Arany János elismeréssel nyilatkozott *Az ember tragédiájáról*, s hogy a Kisfaludy Társaság tagjai is — Toldy Ferenc, Csengeri János, Szász Károly — milyen lelkes megjegyzésekkel hallgatták a művet Arany János bemutató felolvasásában, 1861. október 21-én kelt levelében gratulált Madáchnak: „... Nem Nógrád, a haza dísze vagy te már!...”

1861. november végén Nagy Iván újabb levélben írja sztrégovai barátjának: „... Soraid bizonyossá tőnek ama erős és kellemes hitemben, hogy *Az ember tragédiája* jeles szerzőjéül tisztelhetlek és *tisztelhet a világ*,... (a kiemelés Nagy Iváné)... műved német vagy egyéb nyelvre lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világhírűvé váland, és epochát fog csinálni a világirodalomban...”

Nagy Iván jóslata hamarabb bevált, mint gondolta.

Az ember tragédiája 1861-es címlapdatummal, de 1862. január 16-án jelent meg. *Tíz nap múlva*, 1862. január 26-án, a Pester Lloyd már részleteket kezd belőle közölni Dux Adolf fordításában. A február 2-i és február 9-i szám folytatja a közlést.

A január 26-i szám megfelelő bevezetés után a harmadik és tizenötödik színből közöl részleteket, közli a mű zárórait is, közbevetett tartalmi ismertetéssel. A február 2-i szám a londoni szín elejéről, közepéről és végéről közöl jelentős sorokat — elemző megjegyzésekkel. Végül a február 9-i szám közleménye a Tragédia egészének rövid értékelését adja.

Dux Adolf, ügyes újságíró, gyakran megfordulhatott a Kisfaludy Társaság háza táján, s mint szakmabeli, Emich Gusztáv nyomdájában is; bizonyosra vehető tehát, hogy nyomdai levonattól, sőt esetleg a Kéziratból, már a könyv megjelenése előtt megismerkedett a Tragédia szövegével.¹

¹ Bérczy Károly 1861. november 18-án kelt levele Madách Imréhez: „Olvastam Emich nyomdájában az első levonati ívet, s gratulálok a fényes sikerhez...”

De mindenképpen feltűnő, hogy ilyen gyorsan reagált a nyomtatásban alighogy megjelent nagy műre. Ez nemcsak újságírói szemfülesség, hiszen a mű megjelenésének egyszerű hírvivati közlése helyett három számon át folyamatosan közöl fordításos szemelvényeket és jelentős elemző szöveggel ismerteti a mű egészét.

Dux Adolf jó érzékkel azonnal felismerte a Tragédia eszmei és művészi jelentőségét.

Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Gedicht — von Emerich Madách. Herausgegeben von der Kisfaludy-Gesellschaft. A. D. (= Adolf Dux)

A fordító a Pester Lloyd fent említett három számában tizenkét félhasábnyi terjedelemben foglalkozik Az ember tragédiájával. Ebből 335 sor Tragédia-szöveg, a többi elemzés, értékelés, magyarázat.

Néhány mondatnyi szemelvény Dux Tragédia-értékeléséből:

Pester Lloyd, 1862. január 26., második oldal:

„Die vorliegende Dichtung wurde bei ihrem kürzlichen Erscheinen von einigen Journalen als *ungarischer Faust* bezeichnet, was jedoch nur in dem Sinne gelten mag, dass diese Dichtung ebenso wie Faust, dem Ringen des menschlichen Geistes nach Klarheit gerecht zu werden strebt; denn im Übrigen ist das ungarische Gedicht von dem deutschen Meisterwerke nach Form und Auffassung wesentlich verschieden. Faust ist eine grosse Natur, deren individuelles Leben die Geschichte der Menschheit abspiegelt. . . der Held des vorliegenden ungarischen Gedichtes hingegen ist die Menschheit selber, repräsentiert durch den Urmenschen, Adam, welcher in verschiedenen Perioden der Geschichte in immer neuer entsprechender Gestalt auftritt. . .”²

Szól a bevezetés még arról, hogy a Tragédiának a *Faust*hoz és Milton *Elveszett Paradicsomá*-hoz való némi hasonlósága azonos ősforrásra — Jób könyve — vezethető vissza.

Pester Lloyd, 1862. február 9., második oldal:

„Madách's Dichtung ist von durchaus origineller Auffassung. . . Solche Dichtungen sind die Kometen der Poesie, und gleichen sich unter einander höchstens darin, dass das böse Prinzip am Ende unterliegt, dass dem guten Prinzip der endliche Sieg prophezeit wird. . .”³

A továbbiakban megemlíti Dux, hogy a Tragédiát némelyek bizonylani kozmopolita hangvételűnek érzik majd, mert kifejezetten csak két nemzeti vonás benne; egyik a Falanszter-színben, ahol Ádám hiányolja a haza fogalmát, másik az Eszkimó-színben, ahol Hunyadit említi Madách. A nacionalista mértéktartást azonban éppen a mű jelességéért kell számon tartanunk — folytatja Dux Adolf. Ezért értékelését így fejezi be: „. . . Dass dieselbe so kosmopolitische Natur, dass sie im Ganzen frei von Phrasen und Floskelwerk ist — das ist es, was sie, nebst ihren übrigen gerühmten Eigenschaften, für die ungarische Literatur zu einem epochmachenden Werk erhebt. Es muss darin die gesunde Reaktion gegen das krankhafte Wesen der ungarisch poetischen Erscheinungen der jüngsten Periode begrüsst werden, — die Reaktion gegen die hohle Phrase, gegen unreifen Dilettantismus. . . Und Dank dieser Reaktion ist Madách's geistvolles Werk eine patriotische That.”⁴

Jellemzőnek kell tartanunk, hogy Dux bemutatásra szánt fordítás-szemelvényeinek nyitó-sora: (Ádám Luciferhez): „Lass, wie du es versprachst, mich Alles wissen.“: „Hagyj tudnom mindent, úgy mint megfogadtad.”⁵

Ez a nyitó-sor mutatja, hogy Dux helyesen felismerte: Az *ember tragédiájának* eszmei profilja az intellektualitás.

Mivel a Pester Lloydnak meglehetősen széles olvasótábora volt, e szemelvények és ismertetés nyomán bizonylani sokan kaptak indítást az eredeti mű olvasására.

De meggyőződésünk, hogy Dux — bár töredékes — fordítása kapunyitás volt az utána következő német fordítások előtt is.⁶

² „Az előttünk levő költeményt nemrégii megjelenésekor némely újság *magyar Faustnak* nevezte, ami azonban csak abban az értelemben lehet érvényes, hogy ez a költemény éppen úgy, mint Faust, az emberi szellem tisztánlátásra való törekvésért igyekszik igazolni: mert egyébként a magyar költemény a német remekműtől formában és felfogásban lényegesen különbözik. Faust egy nagy egyén, akinek egyéni élete az emberiség életét tükrözi, . . . ezzel szemben a magyar költemény hőse maga az emberiség, melyet az emberös, Ádám, képvisel, aki a történelem különböző korszakaiban mindig új, megfelelő alakzattal lép föl. . .”

³ „Madách költeménye teljességgel eredeti felfogású. . . Az ilyen költemények a költészet üstökösei, és egyebek mellett főként abban hasonlítanak egymáshoz, hogy a gonosz princípiuma végül is vereséget szenved, és a jó princípiumának jósolják a végső győzelmet. . .”

⁴ . . . Ez a kozmopolita jelleg, hogy egészében mentes a frázisoktól és szóvirágoktól, emeli egyéb jelentős tulajdonságai mellett a magyar irodalom számára korszakalkotó művé. A legújabb korszak beteges jellegű magyar költői kiadványai egészséges reakcióját kell benne üdvözlönnünk — az üres frázis, az értetlen dilettantizmus reakcióját. . . És hála ennek a reakciónak, Madách szemelvényes műve — *hazafias* tett.”

⁵ Harmadik szín, 506. sor. TOLNAI Vilmos 1923-as kritikai kiadása szerint.

⁶ Az *ember tragédiájának*, Dux töredékei mellett, eddig a következő német fordításai vannak: Alexander Diezte, 1865. (Első teljes német fordítás) Alexander Fischer, 1886; Josef Siebenlist, 1886; Andor Sponer, 1887; Julius Lechner 1888; Ludwig Döczi, 1891; Eugen Planer 1891; Jenő Mohácsi, 1933; Ernst Leopold Stahl, 1938; Elsa Reitter Podhradzky, 1940; Rudolf Henz 1967 („Nachdichtung”); — Claude d'Acy, 1965 részlet, XII.1. szín); kéziratban: Kertbeni Károly, Erdélyi Károly, Czöbel Minka és Preinreich Gyuláné töredék).

Kapunyitás volt úgy is, hogy másokat is fordításra indított. Erős valószínűséggel feltehető, hogy Alexander Dietze, az ötvenes évek végén Magyarországra került, s nyelvünket igen hamar elsajátított német tanár 1862-ben a Dux-fordította szemelvények indítására kezdte el az 1865-ben megjelent teljes Tragédia-fordítását.

Dux azonban úgy is kaput nyitott, hogy fordítása nyelvileg hatott a későbbi német fordításokra.

A londoni szint nyitó — hűség és költőiség tekintetében egyaránt jó — kórusrészlet egy-egy szava, sőt sora jelentkezik, vagy átcseng a későbbi fordításokban:

2594. sor: „Halld csak igéző dalát”:

Dux: „Hör' nur seinen Zaubersang”.

Dietze azonosan: „Hör nur seinen Zaubersang”.

Siebenlist azonosan: „Hör nur seinen Zaubersang.”

Lechner hasonlóan: „Hör nur sein Zaubersang”.

Ugyanennek a londoni kórusrészletnek második mondata, 2573. sor:

„Mindenik hab új világ”.

Dux: „Jede Welle eine Welt”.

Mohácsi azonosan: „Jede Welle eine Welt”.

Ugyancsak szóismétléseket, mondatátcsengéseket lehet megfigyelni többek között a Tragédia zárósorainál.

Legyen elég csak a legutolsó sorra utalni:

„... küzdj és bizva bizzál”.

Dux: „Kämpfe und vertraue”.

Siebenlist azonosan: „Kämpfe und vertraue”.

Julius Lechner, Andor Sponer, Elsa Reitter Pádradszky, Rudolf Henz s még a mindmáig legjobb Tragédia-fordítónak tartott Mohácsi is azonosan: „... Kämpfe und vertraue”.

Ez a számos szó és betű szerinti egyezés semmiképpen sem lehet csak „véletlen ráhibázás”.

Dux Adolf Pestre Lloyd-beli három Tragédia-cikkét, s benne a drámai költemény részletfordításait — ezt is meg kell említenünk — maga Madách is látta, s mert jól tudott németül, olvasta is. Sőt, alapos okunk van feltételezni, hogy a fordítást — megjelenése előtt — autorizálta is.

Eötvös József 1862. január 9-én a következő levelet írja Madách Imrének:⁷

„Hat hetet töltvén a kiszingeni fürdőben, az ide mellékelte levél és fordítás csak tegnapelőtt jött kezembe. Hosszú távollétem miatt mindenben elmaradva, sokkal inkább el vagyok foglaltva, semhogy e fordítást, amit oly szívesen tennék, jeles műveddel összevessem, s így a fordítónak kívánatja szerint inkább egyúttal elküldöm munkáját, melyről náladnál jobban úgysem ítélnéte senki.”

Ez a levél csak Dux Tragédia-fordítására vonatkozhatik, amelyet a fordító átnézésre elküldött Eötvösnek, ő pedig továbbította a legilletékesebbnek, Madách Imrének.

Meghatva kell arra gondolnunk, hogy az akkor már egyre betegesebb költő mennyire örült, mikor tulajdon szemével láthatta, hogy Nagy Iván jóslata kezd bevalni.

Ennél jobban csak akkor örülhetett, mikor a Hölgyfutár 1863. július 18-i számában viszont már ezt olvashatta: „Dietze Sándor úr Madách Az Ember tragédiáját németre fordította. Előfizetheti rá a pesti Mode Zeitung szerkesztőségénél, Újvilág utca 17. sz.”

Ez már a Tragédia teljes német fordítása volt. Meg is jelent 1865-ben. De mert Madách ezt már nem érthette meg, annál jólesőbb arra gondolnunk, hogy Dux töredékfordítását még láthatta.

Nem tudjuk, hogy Dux Adolf miért nem folytatta a fordítást. Beteges ember volt, talán azért hagyta abba. Vagy mert hírért vette, hogy Alexander Dietze, vele szinte egyidőben, hozzáfogott a nagy mű teljes fordításához.

Összefoglalóan: Dux Adolf — bár töredékes — Tragédia-fordításának jelentőségét az adja, hogy a Tragédia ezzel szólal meg először idegen nyelven; a német olvasóközönség ebben kap először ízelítőt a műből; a magyar szöveg megjelenése után tíz nappal már felfigyeltet rá; felveti a mű értékelésének néhány fontos, mindmáig érvényes szempontját, s ellentmondva a Faust-plágium német kultúrgóg-szülte vádjának, erőteljesen hangsúlyozza a remekmű eredetiségét.

Madách Imre születésének 150. évfordulóján, a Tragédia-fordítások úttörője, Dux Adolf is megérdemli az értékelő emlékeztést.

Negyedévvel született Madách előtt.

Szabó József

⁷ STAUD Géza: Madách Imre Összes levelei. Bp. 1942. II. köt. 115.